

УДК 340.1

Середюк Віталій Юрійович,
аспірант кафедри теорії та історії держави і права,
Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького

НАЦІОНАЛЬНА ПОЛІТИКА РОСІЙСЬКОГО УРЯДУ ТА ФОРМУВАННЯ «УКРАЇНСЬКОГО ПИТАННЯ» У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.

У статті розкриваються правові засади формування «українського питання», як комплексу питань, що відображав рівень еволюції національної ідеї. Здійснюється аналіз еволюції національної ідеї серед українців та вплив офіційної політики імперії Романових на ці процеси. Аргументується ідея того, що українська національна ідея набрала чітких політичних рис починаючи з середини ХІХ ст., а на початку ХХ ст., ці риси трансформувалися у правові.

Ключові слова: «українське питання», націоналізм, українська національна ідея, імперська політика, ідея соборності.

Постановка проблеми. Дослідження змісту «українського питання» як цілого комплексу проблем, що визначали не лише концепцію національної держави яку було сформовано на межі ХІХ-ХХ ст., а й бачення офіційної влади держав до складу яких належали українські землі досліджуваного періоду. Особливої актуальності набуває проблема «українського питання» в державній політиці царської Росії другої половини ХІХ ст. З огляду на те, що як на початку ХХІ ст. так і 150 років тому, «українське питання» є ключовим не тільки у зовнішній, а й внутрішній політиці Росії. Причин цього кілька. По-перше, Російська імперія розглядала Україну як свою складову частину при цьому всіляко заперечуючи право українців на національне, соціальне та політичне самовизначення. Така ситуація була властивою для всього часу, коли українські землі розглядалися адміністративною складовою імперії Романових. Більше того, навіть у наш час, ми можемо спостерігати аналогічні претензії з боку нашого сусіда, яка висуває територіальні та політичні вимоги, які прямо порушують державний суверенітет України. По-друге, «українське питання» завжди було політичним за своїм змістом, оскільки асоціювалося з національним чинником (нація, як розуміється є передумовою до формування держави).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. З-поміж сучасних науковців, що досліджують зміст «українського питання» слід виокремити істориків та політологів хоча варто зауважити що й серед правників з'являються перші праці на дану тематику. Так зокрема у монографії А. Луцького, висвітлюючи зміст історичних етапів формування правової ідеології в Україні, «українське питання» розглядається як правова складова, що стала основою концепції національної державності. Автор приходять до висновку, що основоположником та основним автором концепції «українського питання» був М.Грушевський [7]. Детальної уваги потребують праці російських дослідників. Однак, вони не розглядають національне питання об'єктивно. Винятком є праця О. Міллера «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина ХІХ в.)», що вийшла 2000 року, досить об'єктивно розкрив особливості розвитку українського національного руху досліджуваного періоду [9]. На жаль, у подальших своїх дослідженнях учений відійшов від попередніх висловлювань на користь критики української національної ідеї [8].

Постановка завдання. Метою нашого дослідження є вивчення змісту «українського питання» у внутрішній політиці Російської імперії другої половини ХІХ – початку ХХ ст. та формування концепції національної державності в Наддніпрянщині.

Виклад основного матеріалу дослідження. Національне питання, що є складовими «українського питання» обумовлене пошуками історичних витоків формування сучасного громадянського суспільства. Закономірним є факт того, що саме розвиток сучасної держави визначається розвитком громадянського суспільства яке об'єднує суспільне життя і державні інститути. За відсутності громадянського суспільства формується бюрократична централізована

держава яка формально втрачає свій суверенітет і можливість для існування. Сучасні національні держави в класичному розумінні почали формуватися у XIX ст. та були результатом поширення загальної освіти та індустріалізації. Суб'єктом національної держави і основним виразником суверенітету є нація. Нація, в свою чергу, є продуктом націоналізму що був найпоширенішою ідеологією XIX ст. у Європі. Поширення націоналізму було наслідком ідеалів великої Французької революції так само як громадянське суспільство що виражало свободу конкретного громадянина.

Окрему увагу в контексті визначення «українського питання» слід звернути власне на націоналізм, який формувався не відразу і не був властивим для всього суспільства. Як зауважив американський дослідник Дж. Армстронг, що незважаючи на тривалу традицію політичного розвитку українських земель, сучасний націоналізм, як правова доктрина про право людей окремої культури на власну державність сформувалося у свідомості українців на початку XIX ст. [2, с. 6-7]. Єдине, що на нашу думку, не відповідає дійсності то це теза Дж. Армстронга і Дж. Решетара, що політизація українського національного руху та національної ідеї відбулася тільки у 1917 р. [2, с. 6-7; 15, р. 12.].

Розглядаючи українські землі в складі Російської імперії, слід зауважити, що сама імперська влада сформувала сприятливі умови для виникнення націоналізму як правового явища. Саме націоналізм і акцентування уваги на національних відмінностях українців від інших народів імперії Романових, зокрема росіян, було основою для відродження держави. Акцентування уваги на національному і культурному чинниках було обумовлене національно-культурним відродженням кінця XVIII – початку XX ст., коли спостерігалася активізація інтересу до національної історії, культури та мови. Саме ці три чинники доказали повну окремішність українців від росіян і підтвердили право на формування власної національної держави, що на початку XX ст. було відображено як в політичних програмах українських партій, так і в свідомості більшості громадян.

На думку В. Рижкова, саме неввірна стратегія імперської влади у 1840-х роках, застосувати по відношенню до київських інтелектуалів заборони і репресії призвела до організаційного оформлення національної ідеї [14]. Організаційне оформлення національної ідеї дає підстави співвідносити її з «українським питанням». Останнє надало національній ідеї чітких політичних і правових рис.

Актуалізація дослідження правового змісту «українського питання» зумовлюється і тим, що сучасна російська наука, яка є заідеологізованою і шовіністичною по відношенню до українців заперечує будь-які факти розвитку національної правової думки в XIX ст. зводячи її виключно до культурницького руху. Підтвердженням цього є слова сучасного російського дослідника О. Міллер, що «розвиток української національної самосвідомості у XIX столітті був процесом закономірним, але не визначеним» [13, с. 145]. Саме тому, доцільно чітко визначити основний правовий зміст «українського питання», тенденції розвитку української політико-правової думки досліджуваного періоду і відповідно ключові засади концепції відродження національної державності, яка на межі XIX і XX ст. уже була.

Слід зауважити, що розглядаючи взаємодію та прояв «українського питання» у внутрішній та зовнішній політиці Російської імперії другої половини XIX ст., для самих Романових, націоналізм не був основоположним, оскільки як слушно зауважує згаданий вище О. Міллер «можна було бути російським імперіалістом, не будучи при цьому російським націоналістом...» [9, с. 34], так само з націоналізмом не асоціювалося розширення кордонів імперії. Цю ситуацію можна пояснити ідеологією панславізму, яка відстоювала концепт єдиної слов'янської нації без поділу на окремі етноси.

Доцільно зауважити, що і для самих українців не дуло усталеного розуміння нації, як чогось консолідуючого. Більше того, поняття нація не асоціювалося з українством, оскільки у XIX ст. для українських земель характерне протистояння різних термінів, що асоціювалися з українцями. Власне для Російської імперії, усі українські землі розумілися, як «Західний край» чи «Південна Русь», при цьому чітко виокремлювали «Південно-західний край» (Подільська, Волинська і Київська губернії), «Північно-західний край» (Віленська, Ковенська, Могилівська, Мінська і Вітебська губернії – етнічні землі білорусів), «Малоросією» називали усі землі, що знаходилися на

лівому березі Дніпра, а Причорномор'я – отримало назву «Новоросія» [9, с. 36]. Власне назва «Україна», як усталена адміністративна назва виникла ще в часи Речі Посполитої і стосувалася усіх південних окраїн східнослов'янських земель, що входили до її складу [10, с. 7].

Більше того, термінологічна складова також мала вагоме значення у загальній концепції відродження національної держави. Власне XIX ст. стало часом утвердження назви «Україна» та «українець». Ще на початку століття серед українців була поширена назва «Русь», яка підкреслювала історичний і державницький зв'язок з Давньоруською державою.

Така зміна назв і термінології мала далекоглядне значення і відобразилася насамперед на правосвідомості тогочасних українців. Як слушно зауважив І. Лисяк-Рудницький «серед проблем, що існували перед українським народом у XIX ст., самим складним був вибір між асиміляцією в загальноросійську націю і утвердженням окремої національної індивідуальності» [6, с. 25].

На нашу думку, термінологічна складова має важливе значення при визначенні правового змісту «українського питання» та характеристики основних заходів Російської імперії стосовно українців у XIX – на початку XX ст. Більше того, дискусії стосовно історичної і правової приналежності назви «Русь» не втратили своєї актуальності і в наш час.

Загалом політику Російської імперії стосовно «українського питання» можна чітко поділити на два напрямки: 1) засоби терору та заборони всього українського (мови, політичного руху, культури); 2) соціально-економічні та політичні, які носили мирний характер і спрямовувалися на штучну асиміляцію місцевого населення через залучення його до спільної системи соціально-економічних відносин (поширення пролетаріату в кінці XIX ст.). Сукупність цих факторів дає підстави стверджувати про домінування концепції автономізму серед тогочасних українських громадсько-політичних діячів. Згадуваний вище, М.Грушевський був лідером цього напрямку. Ми не будемо вдаватися в аналіз правових і державницьких поглядів М.Грушевського, окрім зауваження того, що в сучасній українській наці тривають активні дискусії стосовно того ким він був – «народником» чи «державником» [3].

Окрім того імперська влада вживала і ряд практичних заходів стосовно впливу на свідомість пересічних українців. Найбільш зручним у маніпуляційному плані питанням було земельне. Ріст обезземелення українців на Правобережжі та Півдні призвів до переселення у Закавказзя чи за Урал. Тому, коли на початку XX ст., українські послы, що були представлені в російській державній думі спробували акцентувати увагу на «українському питанні» та можливості отриманні широкій автономії для етнічних українських земель, селяни виступили з протестами. На їх думку, така позиція могла стати «перешкодою для переселення на вільні землі азіатської Росії та Уральської області» [4, с. 83].

У 1861 р. в умовах розгортання освітньої реформи, було прийнято рішення, що перші два роки навчання у початковій школі мали здійснюватися моєю народів, в тому числі українською. Позитивним був і той факт, що у 1862 р. в Петербурзі і Москві можна було купити шість українських букварів різних авторів [9, с. 65]. Більше того, царська влада офіційно виділила 500 млн. рублів для видання українських букварів для початкових шкіл [9, с. 66]. Така ситуація досить швидко змінилася з огляду на цензуру, яка розвивалася. Слід зауважити, що протидію українцям і українському національному руху забезпечувала не офіційна влада, а дрібні адміністративні чиновники, насамперед представники Головного управління цензури. Один із працівників даної установи А.Тройницький, восени 1861 р. опублікував перший документ який чітко передбачав асиміляційну політику, що ґрунтувався на ідеї великої «русской» нації, при цьому не пропонуючи жодних практичних кроків для її реалізації, вважаючи, що це природний процес [9, с. 68].

Слід зауважити, що на початку 1860-х рр. далі таких заяв офіційна влада не пішла, що можна пояснити акцентуванням уваги на вирішенні земельного питання та покращення рівня промислового і соціально-економічного розвитку імперії. Більше того, у 1861 р. в Петербурзі почав виходити україномовний журнал «Основа» на сторінках якого публікувалися статті, що аргументували національну і політичну окремішність українців. Варти уваги, в цьому плані є праці М. Костомарова ««Правда москвичам о Руси»», «Правда полякам о Руси», у яких автор чітко вказав на відмінність між українцями та росіянами і поляками. Однак, визначаючи правовий

характер українського етносу він зауважував, що в цьому плані українці ближчі до москвичів, тоді, як з поляками проявляється спільність за складом народного характеру.

Усі запропоновані українцями правові ідеали, навіть ті, що вміщалися в концепцію панславізму, не відповідали загальній концепції розвитку імперії Романових. В кінці XIX – на початку XX ст. вся офіційна політика була спрямована на формування єдиного адміністративно-правового і культурного простору [12]. Навіть в умовах розгортання правового лібералізму, в основі національної політики Російської імперії була концепція побудови держави на основі титульної нації. У 1864-1865, на думку російського дослідника М. Каткова, імперія Романових розгортаючи ідею титульної нації, передбачала можливість збереження мови, релігії, культурних особливостей для «інших племен» [1, с. 28]. Під «іншими племенами» слід розуміти й українців, а дозвіл на збереження власної культури пояснюється лібералізмом, що був властивий в умовах реформування імперії.

Певні зміни у національному питанні відбулися на початку XX ст., коли Російська імперія переживала чергову політичну та соціально-економічну кризу. Так, у січні 1905 року Міністерство внутрішніх справ заявило про готовність сприяти розвитку самосвідомості також українців і білорусів. Тобто передбачалося усунення перешкод для набуття ними землі на батьківщині [5]. З цією метою, навесні 1905 р. було скасовано заборону купувати селянам-католикам землі, в Західному краї. Однак цей захід стосувався більше поляків, як українців чи білорусів, які були православними за віросповіданням. Одночасно слід зауважити, що лібералізм міністерства не доходив, до визнання української і білоруської мов. Єдиним послабленням для українців було зняття заборони на друкування, з благословення Синоду перекладів Євангелія українською мовою. В якості причини послаблення відверто називалася безглуздість заборони в умовах, коли українські Євангелія широко поширюються через кордони [5].

Більше того, навіть російська ліберальна опозиція до імперської влади не розглядала «українське питання» окремо від загальноросійського і заперечувала його національну окремішність. Так, конституційний демократ П. Струве зауважував, що українська культура по відношенню до російської є регіональною, а застосування у середній і вищій школі української мови може бути «искусственной и ничем не оправдываемой растратой психических сил населения» [11].

Висновки. Таким чином, визначаючи процес становлення і змісту «українського питання» на українських землях, що перебували у складі Російської імперії, можна зауважити, що основним змістом «українського питання» був взаємозв'язок понять нація та націоналізм, що асоціювалися зі збереженням рідної мови та культури. Без чіткого уявлення і розуміння нації, як основного елементу держави, не могла і сформуватися чітка ідея боротьби за її відродження. Характерною рисою російської політики другої половини XIX – початку XX ст. було одночасний лібералізм у відношенні до розвитку національних рухів, а з іншого боку – застосування тоталітарних заходів до українців, які вказували на свою національну, культурну і навіть політичну окремішність.

Список використаних джерел

1. Административно-территориальное устройство России: история и современность / Под общ. ред. Пыжикова А.В.; Ин-т обществ. мысли. – М.: Олма-пресс., 2003. – 318 с.
2. Армстронг Дж. Украинский национализм. Факты и исследования / Дж. Армстронг. – М.: Центрполиграф, 2008. – 368 с.
3. Гирич І. Михайло Грушевський: між наукою і політикою / І. Гирич [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.i-hurych.name/Misc/Dashkevich/Hrushevsky.html>.
4. Грушевський М. С. Збіжучої хвилі. Статті й замітки на теми дня. 1905-1906. / М. С. Грушевський. – К.: Прогрес, 1907. – 329 с.
5. Дякин В.С. Национальный вопрос во внутренней политике царизма (начало XX в.) / В.С. Дякин // Вопросы истории. 1996. № 11-12. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://russiabgu.narod.ru/pages/themes/txt/dyakin_nac_vopros.pdf.
6. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. В 2 т. Том І. / Пер. з англ. М. Бадік, У. Гавришків, Я. Грицака, А. Дешиці, Г. Киван, Е. Панкеевої. – Київ: Основи, 1994. – 554 с.

7. Луцький А. І. Формування та розвиток правової ідеології в Україні : [монографія] / А. І. Луцький. – Івано-Франківськ : Симфонія форте, 2015. – 312 с.
8. Миллер А. Украинский вопрос в Российской империи / А. Миллер. – К.: Laurus, 2013. – 416 с.
9. Миллер А.И. «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.). – СПб.: Алетейя, 2000. – 260 с.
10. Михутина И. В. Украинский вопрос в России (конец XIX – начало XX века) : [монографія] / И. В. Михутина; Рос. акад. наук, Ин-т славяноведения. – Москва: [б.и.], 2003. – 287 с.
11. Струве П. Общерусская культура и украинский партикуляризм. Ответ Украинцу («Русская мысль», 1912, кн. 1) / П. Струве [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://ru.wikisource.org/wiki/>.
12. Рагимова П. Ф. Национальная политика российского правительства в конце XIX – начале XX вв. / П. Ф. Рагимова // Вестник Самарского государственного университета. – 2010. – № 5(79). – С. 92–101. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://cyberleninka.ru/article/v/natsionalnaya-politika-rossiyskogo-pravitelstva-v-kontse-xix-nachale-xx-veka>.
13. Россия-Украина: история взаимоотношений. Отв. редакторы: Миллер А. И., Репринцев В. Ф., Флоря Б. Н. – М.: Школа «Языки русской культуры», 1997. – 248 с.
14. Рыжков А. В. Украинский вопрос в Российской империи / А. В. Рыжков [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.globalaffairs.ru/book/Ukrainskii-vopros-v-Rossiiskoi-imperii-17279>.
15. John S. Reshetar Jr. The Ukrainian Revolution, 1917-1920: A Study in Nationalism / John S. Reshetar Jr. – Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1952. – 363 p.

Середюк В. Ю. Национальная политика российского правительства и формирования «украинского вопроса» во второй половине XIX – начале XX в.

В статье раскрываются правовые основы формирования «украинского вопроса», как комплекса вопросов, который отражал уровень эволюции национальной идеи. Осуществляется анализ эволюции национальной идеи среди украинцев и влияние официальной политики империи Романовых на эти процессы. Аргументируется идея того, что украинская национальная идея набрала четких политических рис начиная с середины XIX в., а в начале XX в., эти черты трансформировались в правовые.

Ключевые слова: «украинский вопрос», национализм, украинская национальная идея, имперская политика, идея соборности.

Serediuk V. Yu. The national policy of the Russian government and the formation of the «Ukrainian question» in the second half of the XIX – early XX century

The article reveals the legal basis for the formation of the «Ukrainian issue» as a complex of issues that reflected the level of evolution of the national idea. The analysis of the evolution of the national idea among Ukrainians and the influence of the official policy of the Romanov empire on these processes are being carried out. The idea that the Ukrainian national idea has acquired clear political figures since the middle of the XIX-th century is argued, and at the beginning of the XX-th century these features were transformed into legal ones.

Key words: «Ukrainian question», nationalism, Ukrainian national idea, imperial policy, idea of sobornost.

Надійшла до редакції 4 вересня 2017 р.

